

УДК 94(38)"652":321.1

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/91-1-5>

Сергій ГОЛОВАНОВ,
orcid.org/0000-0003-3120-5415
доцент кафедри Всесвітньої історії
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) Ilmarinen@ukr.net

ФЕНОМЕН ПОЛІСУ В ПОГЛЯДАХ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ ТА ДОСЛІДНИКІВ АНТИЧНОСТІ

У статті аналізується античний поліс як закономірна форма політичної організації античного суспільства. Огляд природи полісу відбувається через призму поглядів античних мислителів та сучасних дослідників античності у яких поліс постає громадянською общиною, яка спирається на античну форму власності на землю. Ця община структурована в державних інституціях та покликана створювати громадянам безпечні умови існування та господарювання. Античні мислителі залишили свої погляди щодо шляхів створення оптимальної форми державного устрою та напрямів її трансформації. На прикладі праць найвидатніших мислителів античності в статті відображається бачення ними основних процесів, які відбуваються в ході еволюції полісного суспільства, узагальнення в їхніх працях історичного досвіду політичної організації античного суспільства. Зроблено акцент на виявлені сутності полісу, як територіальної громади трансформованої у державну систему. Також досліджено варіації оптимальних, збалансованих форм полісної державності та довершеної організації влади. У центрі уваги статті – політичні погляди найвидатніших мислителів античності: Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Фукідіда, та сучасних вітчизняних та європейських дослідників античності: Ставнюка В. В., Roussel D, Bourriot F. та інших. Серед сучасних дослідників, зокрема, ми бачимо тільки увагу щодо питання боротьби між політичними угрупованнями, розглядається також питання щодо місця рабів в античному суспільстві. У підсумку дослідники зазначають, що саме афінська демократія втілює в собі найбільш цінний досвід політичного облаштування античного суспільства. Зроблено висновок, що поліс являв собою природну та закономірну форму політичної організації вільних землевласників, побудовану на різних варіантах розумного розподілу громадянських обов'язків та влади між членами суспільства. Провідне призначення полісу полягало у створенні сприятливих умов для життя громадян при відповідальному ставленні з їхнього боку до свого громадянського обов'язку.

Ключові слова: поліс, античне суспільство, громадянська община, полісне суспільство, соціальні трансформації, антична держава, політична боротьба.

Serhii HOLOVANOV,
orcid.org/0000-0003-3120-5415
Associate Professor at the Department of World History
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Kyiv, Ukraine) ilmarinen@ukr.net

THE PHENOMENON OF POLISY IS IN THE LOOKS OF ANCIENT THINKERS AND RESEARCHERS OF ANTIQUITY

The article analyzes the ancient polis as a logical and natural form of political organization in ancient society. The nature of the polis is examined through the lens of both ancient thinkers and modern scholars of antiquity, who view the polis as a civic community founded on the ancient form of land ownership. This community is structured through state institutions and aims to create secure living and economic conditions for its citizens. Ancient thinkers offered their perspectives on how to create the optimal form of government and the ways it might transform. Using the works of the most prominent thinkers of antiquity as examples, the article reflects their vision of the key processes that occur during the evolution of polis society, and their generalization of the historical experience of the political organization of ancient society. The article highlights the essence of the polis as a territorial community that evolved into a state system. It also explores variations of optimal, balanced forms of polis governance and the perfected organization of power. The article focuses on the political views of the most famous thinkers of antiquity: Plato, Aristotle, Xenophon, and Thucydides, as well as contemporary Ukrainian and European scholars of antiquity such as V. V. Stavniuk, D. Roussel, F. Bourriot, and others. Among modern researchers, there is particular attention to the struggle between political factions and the place of slaves in ancient society. Ultimately, scholars note that Athenian democracy embodies the most valuable experience of political arrangement in ancient society. The article concludes that the polis was a natural and logical form of political organization for free landowners, based on various models for the rational distribution of civic duties and power among members of society. The primary purpose of the polis was to create favorable conditions for citizens' lives, while requiring them to take a responsible attitude toward their civic duty.

Key words: polis, ancient society, civic community, polis society, social transformations, ancient state, political struggle.

Вступ. Постановка проблеми. Полісна форма державності, як свідчить історичний досвід, є притаманною винятково античному суспільству. Така політична організація не виявлена, окрім Стародавнього Риму, більше в жодній державі не лише стародавнього світу, але також за всю наступну історію людства. Дослідники наступних епох, аж до сучасності приділили багато часу й зусиль різнобічному аналізу поліса, як форми політичної організації античного суспільства, історичному досвіду пошуку оптимальної форми організації суспільства. Тому сучасні фахівці з історії античності мають у своєму розпорядженні насичений та різноманітний дослідницький матеріал, доволі повний обсяг знань щодо сутності та закономірностей еволюції полісного суспільства. При цьому видається суттєвим та необхідним для більш глибокого розуміння феномену поліса, як форми політичної організації античного суспільства, звернутися до поглядів античних філософів та істориків на цю проблему. Ці погляди, які втілені у філософських трактатах, відображають бачення сучасників політичних, соціальних та економічних процесів, що відбувалися в полісному суспільстві. Тому досвід аналізу, підсумки роздумів античних мислителів щодо сутності полісного суспільства, спонукав нас обрати їх предметом нашого дослідження.

Мета роботи. Створити узагальнене бачення сутності полісного суспільства в поглядах мислителів античного світу, як природної форми організації античного суспільства. Методологія дослідження побудована на використанні конкретно історичного, хронологічного, історико-порівняльного методу. Це робить можливим аналіз сутності процесу побудови полісного суспільства, закономірностей його трансформації з точки зору античних філософів та істориків.

Огляд літератури та джерельної бази Дослідники проблеми, яка визначила тему нашої статті, залишили значний перелік робіт, що присвячені різним аспектам феномена античного поліса та полісного суспільства. Серед них слід, в першу чергу, звернути увагу на праці відомого українського дослідника античного грецького полісу Ставнюка В. В. «Становлення античного полісу», «Фемістокл і Афіни», наукову спадщину радянських дослідників Сергєєва В. С., Утченка С. Л., Маяк І. Л., а також сучасного російського дослідника Строгецького В. М. Неможна обійти увагою праці французьких дослідників соціології античного міста Roussel D. «Tribu et cite Etudes sur les groupes sociaux dans les cites grecques aux époques archaïque et Classique» та Bourriot F. «Recherches

sur la nature de Genos. Etude d'histoire sociale athenienne – periodes archaïque et Classique».

Проблема, яку поставлено в назву статті в першу чергу закликає звернути увагу на погляди античних мислителів, які були сучасниками періоду найвищого розквіту полісної системи та перших ознак її кризи в 5–4 ст. до Р.Х. У першу чергу, в поле зору дослідників потрапляє наукова спадщина, Сократа, яка отримала завершений вигляд у трактатах Платона та його учня й продовжувача – Аристотеля. Погляди Платона на проблему природи полісного суспільства відображено в його трактаті «Держава», який привертає нашу увагу спробою встановити закономірний зв'язок між чисельністю полісного колективу (точніше кількістю родин, як господарчих одиниць суспільства) та економічною й політичною рівновагою. Не менш цікавими постають погляди засновника Академії в частині розподілу політичних та громадянських обов'язків між політами – громадянами полісу.

Змістовною та різноманітною постає теоретична спадщина його учня – Аристотеля, який в трактатах: «Політика». «Афінська політія», присвячених проблемі полісного суспільства, виклав своє бачення аналізу форми полісного суспільства та причин його успішного розвитку або занепаду.

Не можна обійти увагою праці Ксенофонта, сучасника Платона та учня Сократа. Його праці «Грецька історія», «Лакедемонська політія» а також однойменний твір з працею Аристотеля, «Афінська політія», авторство над якою не є підтвердженням остаточно, містять глибокий аналіз переваг та слабких сторін демократичного устрою взагалі та афінської демократії зокрема. Доволі об'ємну інформацію щодо проблеми нашої статті залишив нам у спадщину історик Фулідід, син Олора, автор «Пелопоннеської війни», на сторінках якої міститься інформація про стан політичного життя Афін, ментальність афінського демосу, функціонування органів державної влади.

Як відомо на сьогодні, античний поліс, як форма державності, сформувався протягом архаїчної доби. Своєрідність античного поліса, як форми політичної організації суспільства, відсутність аналогій з такою формою держави в суспільствах стародавнього світу, за винятком Стародавнього Риму, та подальшої історії, обумовлює потребу приділити увагу аналізу сутності цього явища. Поліс, як своєрідний феномен, перебував у колі уваги дослідників, починаючи ледь не від його сучасників, на чиїх очах він виник та формувався.

Проблема полісу, як своєрідної та, в той же час, закономірної форми античного суспільства, давно знаходиться в центрі уваги дослідників

історії античного суспільства. Їй присвячували, та продовжують присвячувати ґрунтовні праці, як дослідники минулих століть, так і сучасні фахівці. Питання сутності античного полісу розглядалося дослідниками, та й продовжує розглядатися одночасно в кількох аспектах. Те, що поліс є неодмінною формою організації античного суспільства, визнають більшість дослідників античності. Вони виходять з очевидної близькості між собою полісної форми державності, притаманної, як давньогрецькому, так і давньоримському суспільству. Своєрідність такої політичної форми, як поліс, на їхню думку, значною мірою створює неповторність та самобутність всієї античної цивілізації. Проте, погоджуючись між собою у питанні своєрідності та самобутності полісу, як власне античної форми державності, дослідники античності виявляють розбіжність своїх позицій в більшості інших питань стосовно сутності полісної держави.

Демократія в Афінах являла собою найбільш цінний досвід політичного облаштування демократичного суспільства в історії людства. Процес становлення демократичного характеру афінського полісу вже знайшов своє відображення в глибоких дослідженнях фахівців: (Корзун М. С., Андреев В. Н., Кошеленко Г. А., Ставнюк В. В., Строгецький В. М. та ін.).

Проблему формування поліса, як інституту античного суспільства та афінського поліса зокрема, достатньо добре було розглянуто в попередні роки (див: Ставнюк, 2005; Строгецький, 1995). З цієї причини ми обійшли увагою це питання та зосередилися лише на проблемі, яка входить до предмета нашого дослідження, а саме процесі еволюції полісного організму афінської держави в позначених хронологічних межах.

За визначеннями дослідників проблеми походження та сутності полісного суспільства, поліс генетично пов'язаний із сусідською громадою. (Андреев Ю. В., Кошеленко Г. А.). Як колектив громадян, поліс виступав верховним володарем земельної власності та гарантом земельної власності своїх громадян. Такий «ойкосний принцип»¹ ми знаходимо не лише в Афінах, але також в інших грецьких полісах класичного періоду.

Так, значна група істориків античності розходяться між собою в питанні визнання ідентичності грецького полісу та латинської громадян-

ської общини (civitas). Якщо для значної кількості дослідників ці поняття майже тотожні, то для прибічників іншої точки зору ці поняття видаються принципово різними (Утченко, 1965: 72). Іншу, протилежну точку зору на цю проблему представляє D. Roussel (Roussel, 1976: 104), який вважає, що ці політичні форми не є можливими для порівняння. Деякі дослідники вважають полісне суспільство похідним від родової організації (Bourriot, 1976: 232) але він підкреслює, що проблему різниці між ними не варто штучно перебільшувати, оскільки обидва суспільні організми мали єдину соціальну природу, спиралися на спільну, античну форму власності. На його думку, саме цим пояснюється глибока внутрішня єдність між ними, яка була особливо помітною за пізньої античності. Ця позиція видається нам добре аргументованою, оскільки підтверджується, перш за все, суттєвою близькістю змісту суспільних процесів, притаманних обом політичним формам, змістом переважного напрямку їхнього. Визнаючи наявність деяких відмінностей між грецьким полісом та римською civitas, слід визнати, що спільні риси в них переважають.

До цієї точки зору приєднується Ставнюк В. В. Він зазначає, що суспільно-політична, громадянська боротьба, яка супроводжувала процес становлення поліса, створювала гостру, напружену ситуацію в громадянському колективі. Перемогти в цій ситуації, прокласти собі шлях до влади в полісі могли ті верстви, які точніше відчували актуальні питання політичного життя та могли запропонувати шляхи та способи їхнього розв'язання. Він зазначає, що, змагання аристократичних родів, в яке поступово втягувалася маса простого люду, стало, очевидно не лише проявом, але й підґрунтям суспільно-політичної боротьби, що супроводжувала процес становлення полісу. Ставнюк В. В. підкреслює, що раціональне осмислення наслідків кризи патріархального общинного устрою спонукало її головного винуватця, аристократію, зробити крок назустріч демосу, здійснити спробу досягнення компромісу, який було реалізовано у формі законодавчої реформи (Ставнюк, 2005: 97–98).

Протягом ХХ ст. у радянській та західній літературі набув поширення модернізаторський підхід до проблеми формування та сутності полісного громадянського колективу. В основу такого підходу було покладено абсолютизацію соціально-політичного аспекту. При цьому, спираючись на традиційне розуміння теорії класової боротьби, дослідники зводили внутрішні соціальні конфлікти полісної спільноти до боротьби між рабов-

¹ Ойкосний принцип – від грец. Οἶκος «ойкос» – оселя, помешкання, основна ланка суспільства, яка вбирала до свого змісту: родину, її власність та оселю, в які мешкала сім'я. Ідея згуртування полісного суспільства навколо домашніх господарств – ойкосів.

ласниками та рабами. До рабів, у такому випадку зачислялася значна частина громадянського колективу. У питанні боротьби між аристократичними та демократичними партіями та угрупованнями дослідники намагалися чітко визначити в середині громадянського колективу ті класи та верстви, які становили соціальну опору тієї чи іншої партії (Ure, 1948: 141). Щоправда, така ситуація в дослідженні античності переважала до середини ХХ ст.

У другій половині та наприкінці століття з'явилися спроби подолати модернізаторський підхід у цій проблемі. Вони супроводжувалися тенденцією до примітивізації та архаїзації відносин всередині полісного суспільства протягом класичного періоду. В західній літературі поширилася ідея про неможливість пізнання законів політичної діяльності людей в суспільстві. Доволі популярною стає думка про те, що в античних полісах суспільні відносини взагалі неможливо аналізувати й тлумачити з точки зору соціально-економічних та політичних чинників. При цьому відкидалася сама наявність політичної боротьби між партіями та існування самих партій. Натомість на перший план висувалася провідна роль сімейно-релігійних зв'язків між родинами, гетерії (політичні клуби), політична дружба, всілякі мікро спільноти, товариства, стародавні традиції та звичаї. Тож, прагнучі оцінити сутність внутрішніх процесів у полісі, дослідники стали ідеалізувати соціально-психологічні чинники (Sealey, 1976: 154; Starr, 1983: 202; Finley, 1970: 71).

Особливу позицію відносно шляхів формування та сутності античного полісу посідає Строгоцький. В. М. Визнаючи економічною основою полісного колективу античну форму власності, він пропонує при аналізі процесу становлення та характеру античного полісу брати до уваги соціально-психологічний та соціально-політичний аспекти, кожний окремо. Перший аспект відкриває нам громадянський колектив, перш за все, як колектив землевласників. Власність на землю, поклоніння землеробським культам, відправлення ритуалів та виконання традицій землеробського змісту стало спільним підґрунтям для згуртування спільноти, яка з часом перетворилася на сусідську громаду, що стала основою полісного громадянського колективу. Звертаючись до соціально-політичного аспекту громадянського колективу та його еволюції, Строгоцький В. М. вважає основою політичних прав цього колективу монополію на державну владу, яку встановили землевласники, що об'єдналися в спільноту на основі античної форми землеволодіння (Строгоцький, 1995: 5–6).

Афінська демократія стала першим в історії людства досвідом демократичного ладу. Вона не могла скористатися якимось попереднім досвідом предків. Поліс являв собою один з типів громади, який увійшов у добу державності та класового суспільства, не змінюючи своєї общинної сутності. Через це кожен громадянин являв собою індивіда, який в ідеалі мав сполучати три іпостасі: землероба, воїна та учасника політичного життя поліса.

Виклад основного матеріалу. Пошуки ідеальної, чи хоча би, оптимальної форми держави мають витокami погляди філософів архаїчної та ранньокласичної доби. Не викликає сумніву, що ключовою постаттю класичної філософії Еллади є Сократ, син Софроніска (469–399 р. до Р.Х.). Сучасники філософа помилково причисляли його до школи софістів, проте він сам ставився до софістів неприязно. Всю сутність життєвого шляху цього філософа та його діяльності складало переконання в тому, що добродетель полягає в знанні. Звідси висновок – добродетель можна здобути шляхом науки. Звідси, добродетель можна навчитися. Шлях до неї полягає в знанні та переконанні, а не в примушуванні та насильстві. Знання здобуваються працею, вважав Сократ. Тому всяка праця заслуговує на повагу. Сократ, у пам'яті його учня Ксенофонта, запам'ятався своєю гуманністю. Той називає його «φιλάνθρωπος καὶ δέμωτικός», що перекладаємо як філантроп (той, хто любить людей) і народолюбець.

Такими формулюваннями Сократом були винайдені норми суспільної свідомості після того, як їм загрожувала небезпека бути зруйнованими від індивідуальної критики та анархії думок, що розгнуждалися. Єдиним шляхом до добродетельності Сократ вважав знання, яке встановилося та було засвоєне, тобто вивчення раціонального тлумачення істини. Такі міркування філософа можна побачити в трактаті Ксенофонта «Спогади» (Ксенофонт, 1993: II,6,39).

Згідно із цією працею Ксенофонта, Сократ вважав ознакою гарних здібностей швидко засвоєння людиною предмета своєї цікавості, запам'ятовування навчального матеріалу, інтерес до всіх знань, що сприяють добродетельності, допомагають добре вести домашнє господарство, керувати державою і взагалі вміти користуватися людьми та їхніми діями. Той, хто отримав таку освіту, гадав Сократ, буде не лише сам щасливим, але може також інших людей та цілі держави зробити щасливими (Ксенофонт, 1993: IV.1.2).

За свідченням Ксенофонта, Сократ невтомно закликав своїх учнів до морального самовдоско-

налення. У ньому полягає шлях до становлення добродетності. Ніхто не буде свідомо чинити зло. При цьому він не обмежувався лише настановленнями, а сам являв приклад високої моральності. Вище інших добродетностей ставлячи поміркованість, Сократ сам являв приклад такої чесноти, як ніхто інший, на це він прагнув спрямувати учнів своїми бесідами (Ксенофонт, 1993: IV, 5.1).

Для того, щоби досягти єдиної добродетності або пізнання шляхом науки чи постійної праці, треба також піклуватися про своє тіло та свою душу. Людина часто помиляється внаслідок хвороби, тому здоров'я тіла також необхідне для добродетності. Здорове тіло, це таке, яке здатне переносити труди, долати потребу сну, приборкувати, наскільки можливо, потребу їжі та пиття. «Божество нічого не потребує, потребувати якомога менше, значить наблизитися до божества. А бути близьким до божества, значить бути близьким до довершеності». Тут варто зазначити, що Сократ був далеким від будь яких досліджень в напрямі природничих наук. Напевно, як вважає Белох Ю., він не розумів їхньої важливості. Тому Сократ поділяв поширену в народі думку, про гріховність пізнання того, що божество зробило непізнаваним (Белох, 2009: 54).

Тож, слід зазначити, що хоча Сократ не був прихильником демократичного устрою полісу, але, своїми поглядами щодо добродетного способу життя, підкреслював необхідність морального виховання громадян. Його система поглядів щодо етичного виховання, яка стала основою для всієї грецької філософії класичного періоду, визначила гуманістичний характер античної цивілізації в цілому.

Етичні чинники обумовлюють всю освіту, вважав Сократ. Без моральності неможливо оволодіти знанням. Без моральності будь-які інтелектуальні знання є шкідливими. Як свідчить Ксенофонт, Сократ не поспішав озброювати своїх учнів мистецтвом дискусії, полеміки. Він вважав за необхідне домогтися від них засвоєння принципів моральності (Ксенофонт, 1993: IV.3.1).

Перебуваючи під враженням від споглядання наслідків охлократії, яка розгорнулася в Афінах на завершальному етапі Пелопоннеської війни, Сократ остаточно ствердився у своїх антидемократичних поглядах. Він заперечував рівність, навіть можливість рівності людей. Люди підрозділяються на таких, хто пізнав істину і таких, що не пізнали її. Демократія, на думку Сократа, є хибною формою політичного устрою. Між тим, вони, політи, шляхом остракізму вирішують долю кращих громадян. Жити в Афінах і не бути прибіч-

ником демократії було дуже небезпечно, і Сократ врешті сплатив за це. Після скинення тиранії 30-х Сократа судили та прирекли на смерть. Але не все видається таким однозначним в історії його засудження та страти. Платон вважав, що афіняни просто помстилися Сократові за те, що його учнями свого часу були Критій та Алквіад, які завдали Афінам стільки шкоди. Сократа було засуджено на смерть перевагою в 61 голос (281 – за, 220 – проти смертного вироку).

Своє бачення сутності поліса, як форми державного та політичного устрою, розуміння його сутності, залишили також мислителі античності. Серед античних авторів, які зверталися до аналізу цього явища, його природи та особливостей, найвидатнішим, безумовно є Аристотель. Політичні погляди Аристотеля відбивали його позицію щодо суспільства взагалі, точніше – держави та форми державного устрою. У творі «Політика» найвидатніший вчений античності відтворив свій погляд на державу, як на вищу форму людського співжиття. Люди мають потребу в державному об'єднанні, вважав засновник Лікея, через притаманний їм соціальний інстинкт. «Державний устрій (πολιτεία) – це розпорядок в галузі організації державних посад взагалі, і в першу чергу верховної влади: верховна влада повсюди пов'язана з порядком державного управління (поліτεία), а цей останній являє собою державний устрій. «Маю на увазі те, що в демократичних державах верховна влада – в руках народу; в олігархіях, навпаки, в руках небагатьох, тому й державний устрій в них ми називаємо по-різному» (Aristotle, 1957: IV.1-2). Щодо мети, з якою виникла держава, Аристотель вважає, що людина за своєю сутністю, вже сама по собі, є істота політична. Через це навіть ті люди, які аніскільки не потребували взаємодопомоги, несвідомо прагнуть до спільного проживання. До цього, вважає Аристотель, людей спонукає також усвідомлення загальної користі, оскільки на долю кожного випадає участь у прекрасному житті (ζέν καλώς). Це, переважним чином, і є метою, як для об'єднання в сукупність всіх людей, так для кожної людини окремо (Aristotle, 1957: IV.3). Держава потрібна людині, окрім іншого, для збереження фізичного життя та морального прогресу. Отже вона, держава, вказує Аристотель слідом за Платоном, має покликання, окрім охорони від зовнішньої небезпеки, виховувати в громадян добродетність. Будь який державний устрій має відповідати характеру та потребам народу, для якого він призначається.

Держава, вказує учень Платона, виникає лише тоді, коли утворюється спілкування між сім'ями

та родами заради «благого життя» (ευ ζέν), з метою вивершеного та самодостатнього існування... Ось чому тим, хто вкладає більшу долю для такого роду спілкування, слід приймати в державному житті й більшу участь, ніж тим, хто, будучи рівним із ними... не можуть зрівнятися з ними в державній доброчесності, або тим, хто перевершуючи багатством, не спроможний перевершити їх в доброчесності» (Aristotle, 1957: V.13–15). Привертає увагу судження Аристотеля, за яким будь-яка форма правління: монархічна, олігархічна чи демократична може бути благочинною (правильною), якщо вона допомагає досягти спільного блага, а не лише вигоди правителів. «Таким чином, метою держави є блага життя і все згадане підпорядковується цій меті; сама ж держава являє собою спільність родів та селищ заради досягнення самодостатнього існування, яке, як ми стверджуємо, складається зі щасливого та прекрасного життя» (Aristotle, 1957: IV.14). «І коли, чи одна людина, чи кілька чи більшість, правлять, керуючись спільною користю, певна річ, такі різновиди державного устрою є правильними, а ті, де маються на меті вигоди певної однієї особи, чи небагатьох чи більшості, є відхиленнями.

Монархічне правління, яке має на меті загальне благо, ми зазвичай називаємо царською владою, владу небагатьох, але більше, ніж однієї особи – аристократією... а коли заради спільного блага править більшість, тоді ми вживаємо позначення, спільне для всіх видів державного устрою – політія» (Aristotle, 1957: V.2). Примітно, що демократію Стагірит сприймав, як відхилення від політії, тобто такою формою державного ладу, яка не спрямована на спільне благо. «Відхилення від згаданих устроїв такі: від царської влади – тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – демократія. Тиранія – монархічна влада, яка має на меті вигоди для одного, олігархія дбає про вигоди заможних громадян; демократія – вигоди незаможних; про загальну користь жодна з них не дбає (Aristotle, 1957: V.4). У цьому відчувається його прихильність до аристократичної форми правління. «З трьох видів державного ладу, які ми визнаємо правильними, найкращим, звісно є той, за якого управління зосереджено в руках найкращих, – вважав вихованець Академії, – Це буде мати місце в тому разі, якщо хтось один із загальної маси, або цілий рід, або вся народна маса матимуть перевагу в доброчесності, коли до того ж, одні будуть в стані володарювати, інші – підкорятися заради найбільш бажаного існування» (Aristotle, 1957: XII.1–2). Дослідники вважають це наслідком аристократичного походження Арис-

тотеля, та впливу, що вчинив на нього наставник по Академії – Платон. Переконаність Аристотеля у перевагах аристократичної форми державного управління, без сумніву була також наслідками спостереження ним деяких негативних наслідків панування демосу в Афіньському полісі. «... у найкращій державі доброчесність мужа та доброчесність громадянина мають бути тотожними. Звідси ясно, що таким же чином та за допомогою тих же засобів, які сприяють розвитку окремої людини, можна було би зробити таким і державу, чи буде воно аристократичною чи монархічною. Майже таке ж саме виховання, ті ж самі навички сприяють вдосконаленню державного мужа або царя» (Aristotle, 1957: XII.3).

Поліс надавав громадянину також певні соціальні гарантії. До завершення архаїчної епохи афіньський поліс підійшов, законодавчо закріпивши заборону продажу та само продажу чи закабалення вільно народженого політа, взагалі рабство внутрішнього, ендогенного походження зникає як явище (Aristotle, 1986: I. IV, 6). У громадській свідомості формується ставлення до рабства, як явища, що взагалі притаманне винятково варварам. Цей мотив закріплюється та розвивається Аристотелем в його «Політиці». Аристотель наголошує, що раб та вільна людина різняться за самою природою своєї особистості. «Природа бажає, щоби й фізична організація вільних людей відрізнялася від фізичної організації рабів: останні мають тіло могутнє, придатне для виконання необхідних фізичних зусиль; вільні ж люди тримаються випростано і не придатні для виконання подібного роду робіт, зате вони придатні для політичної діяльності у воєнний та мирний час. Хоча, часто трапляється й навпаки: одні мають лише тіла, притаманні вільним, а інші – лише душі» (Aristotle, 1986: II.14).

У працях його великого вчителя – Платона, зокрема в «Державі», з'являється поняття «поліс», як форма державного устрою. Таку державу Платон називає ідеальною державою. Звертає на себе увагу те, що Платон вважає державу замкненим, само забезпеченим утворенням (пригадаємо автаркію Аристотеля), яке не здатне спілкуватися з іншими державами через неприйняття розвитку людської цивілізації. Розвиток, вважає Платон, завдає шкоди, руйнування державі. Держава являє собою втілення ідеалу, а розвиток руйнує цей ідеал (Платон, 2021: 2). Держава, таким чином, являє собою втілення основних іпостасей громадянина, політа, Державне суспільство в Платона відображено у вигляді трьох станів, з яких має складатися суспільство громадян в ідеальній дер-

жаві – це перший стан, землероби та ремісники, що мають утримувати своєю працею всю споруду суспільства, другим станом Платон вбачав воїнів та чиновників, які піклуються державою відповідно в мирний час, та опікуються її захистом під час війни, третій стан мають утворювати «філософи» – люди науки, які в силу пізнання справжнього блага, облаштовують закони, виховують «помічників» та управляють усією державою (Платон, 2021: 5–7).

Молодший сучасник Пелопоннеської війни (431–404 рр. до Р.Х.), Платон (427–347 рр. до Р.Х.) у своїх політичних працях відобразив стан суспільства, який міг усвідомлювати, коли сам вже склався як зріла особистість, як громадянин і, найголовніше, як філософ. Його погляди акумулювали підсумок всього попереднього розвитку політичної, соціальної та філософської думки. Тому, значною мірою, філософська спадщина Платона вбирає до себе філософську та політичну спадщину Сократа, його вчителя та наставника.

Привертає увагу, що провідним настроєм, який відчувається у соціальних та політичних працях Платона – це настрій палкого патріота, охопленого відчаєм та пекучим болем, що викликаний спостереженням бідування та страждання рідної держави. Спостереження занепаду та розкладання суспільства та держави, які розпочалися приблизно з часів його народження та дитинства, завдавали філософу нестерпних страждань та привели його до переконання, що державу врятують корінні перетворення всього суспільного устрою. З великою мукою Платон долає песимізм, який охопив кожного афінянина, що дожив до катастрофічної для афінян поразки у війні. На його поглядах ми маємо можливість відтворити процеси деградації та розкладання суспільства, що розвинулися в тяжких умовах Пелопоннеської війни та її фіналу.

Політичний трактат Платона «Горгій» відображає переконання філософа в тому, що демократія остаточно вичерпала себе, як форма політичного устрою. Блискучий розквіт демократичного ладу в Афінах був нетривалим та оманливим. Саме вади такого політичного устрою, яким так пишалися його співгромадяни, став причиною воєнної поразки. Головною причиною падіння афінської демократії Платон вважав відсутність постійного та досвідченого уряду. За умови ладу, де важливі державні рішення залежать від ораторської майстерності та лестоців авантюрних демагогів, софістів, безвідповідальні політики керують державою не в напрямі суспільного блага, а лише заради власних інтересів. Тим самим вони ведуть державу до загибелі, як недосвідчений кормчий

веде корабель на рифи. Весь пафос «Горгія» спрямований проти панування політичних ораторів, в тому числі й Перикла. Ораторське мистецтво неспроможне протягом довгого часу керувати державою на його благо. Отже цілком неправильним є той лад, що віддає владу до рук цього мистецтва (Windelband, 1900: 193). Платон відзначав, що найгіршою рисою демократії, окрім всього іншого є те, що громадяни привчаються до справ, які їх аніскільки не стосуються. Політи привчаються втручатися в усе навколо себе, про все можуть мати власне судження. Це відволікає громадян від їхніх справжніх занять. Так складається становище, за якого маленькі люди базикають на площі, відвикаючи від свого призначення (τὰ ἐαυτοῦ πράττειν).

Спостерігаючи розвиток кризи поліса, не розуміючи справжніх рушійних важелів цієї кризи, Платон із роздратуванням згадує про поширення майнового розшарування між громадянами. Філософ підозрював, що причиною такого розшарування є розвиток ремісничого виробництва та торгівлі. Через це простий життєвий уклад старого часу витісняється розкішшю та жадобою наживи. З кожним днем стає все відчутнішим контраст між багатством, розкішністю та пихатістю з одного боку та гіркою, похмурою бідністю з іншого. Причиною цього Платон вважає знов таки державний лад та демократичний устрій, який сприяє зростанню цього контрасту.

Отже, як бачимо, в працях цього учня Сократа – Платона, політичний інтерес поєднується з інтересом соціальним. Платона лякали негативні прояви античної демократії, він постійно закликає до простого колишнього життя, до занять ремісництвом та землеробством, до патріархального державного устрою. Він абсолютно не помічав високих культурних цінностей, які несла афінська демократія для своїх громадян. Виходячи лише з грецького принципу державного устрою – полісу, він здатний був уявити громадське життя лише в межах міста – общини (πόλις). Тому в трактаті «Держава» він виходить з аналізу маленької держави, що базується на землеробському виробництві та складається з 5040 родин. Держава має бути «ані надто великою, ані надто малою» (Платон, 1999: IV, 3). У ній не утворюватимуться ані багатства, ані бідності. У трактаті «Критій» відчувається нездатність засновника «Академії» зрозуміти, що в грецькому суспільстві, в тому числі в афінському, вже відчувається тенденція до створення великих держав. Діяння Александра Македонського за 70 років після Пелопоннеської війни продемонструють це.

Важливим джерелом з проблеми, яку поставлено в центрі уваги в нашій статті, безумовно є

праця Фукідида «Історія Пелопоннеської війни». Фукідід, син Олора, був не лише сучасником війни, але також брав безпосередню участь у бойових діях в якості стратега. Зокрема він власноручно описує свою спробу у 424 р. до Р.Х. захистити Амфіполь перед спартанським стратегом Брасидом, яка закінчилася невдало (Thucydides, 2008: IV.106). За невдалі дії під Амфіполем Фукідід було усунуто з посади стратега та відправлено у вигнання, хоча провини його в цій поразці не було. Фукідід перебував у вигнанні до кінця війни та капітуляції Афін у 404 р. до Р.Х. У своїй праці він доводить описання подій до 411 р. до Р.Х. Напевно, під час війни Фукідід, син Олора збирав матеріали для майбутнього трактату. За походженням та політичними поглядами Фукідід належав до про-спартанських політичних кіл, перебував у родинних стосунках з Кімоном і, безперечно перебував під впливом його про-спартанських настроїв. Але, разом із тим, в тексті його праці відчувається симпатія у ставленні до Перикла. Це не заважає надавати останнього гострій критиці, як політика та особу. Таке двозначне ставлення до політичної ситуації в державі, породжує непослідовність автора в оцінці подій.

Ще один учень Сократа, сучасник Платона, на ім'я Ксенофонт, залишив нащадкам своє бачення вдалої форми побудови полісної держави. Зразком такої держави він вважав спартанський поліс, або Лакедемон. Основою могутності держави він, на відміну від Аристотеля, вважав не добродетельність політів чи правителів, а закони, утворені у вигляді непорушної системи. При цьому досконалість політичної та суспільної структури поліса, на його думку, знаходить прояв у продуманій та ретельно побудованій системі спартанського виховання

(ἀγούγη), що триває протягом усього життя. Така система, та ретельне виконання її в складі агели, виховує з юнацьких років дисципліну, тобто вміння підкорятися наказам командирів та, на свою чергу, командувати підлеглими, бути безстрашними та готовими пожертвувати життям заради вітчизни. Щоправда, інші твори Ксенофонта, такі як «Агесілай», «Кіропедія», «Гієрон» приділяють увагу також моральним якостям і самого правителя держави. В цілому, Ксенофонт не приховує своїх симпатій до спартанського образу життя, який прямо суперечить системі суспільних цінностей афінського демократичного суспільства. Апофеозом його політичних поглядів став трактат «Лакедемонська політія» (Λακεδαιμονίων Πολιτεία). Щоправда, деякі дослідники виказують сумніви в достовірності останньої глави цього трактату, яка розкриває картину морального розкладання суспільства Спарти, як причин занепаду й самого державного ладу. Тож, наукова спільнота на даний час не має доказів достовірності цієї глави².

Висновки. Таким чином, узагальнюючи погляди античних мислителів на сутність античного полісу, бачимо, що за своєю сутністю, він, поліс, являв собою громадянську общину, яка набула політичної форми організації вільних землевласників.

У підсумку, варто зазначити, що погляди античних мислителів щодо шляхів побудови ідеальної моделі полісної державності відбивали не ту, чи іншу, дійсно існуючу державну систему, а скоріше узагальнену модель суспільного ідеалу, який сформувався в полісному суспільстві на час вищого розквіту полісної системи та появи перших ознак її занепаду. Слід мати на увазі, що в реальності такий ідеал так і не було втілено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aristotle. *Athenaion Politeia*. / M. Chambers ed. Leipzig: Bibliotheca Teubneriana, 1986. 84 с.
2. Aristotle. *Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica*. Oxford: Oxford University Press, 1957. 292 p.
3. Bourriot F. *Recherches sur la nature du "génos": étude d'histoire sociale athénienne, périodes archaïque et classique*. Lille-Paris: Les Belles Lettres, 1976. 746 p.
4. *City and Country in the Ancient World* / ed. Wallace-Hadrill A. London: Routledge. 2003. 328 p.
5. Finley M. *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*. New York: Norton, 1970. 182 p.
6. Grundy G. *Thucydides and the History of his Age*. (Vol.1). Oxford: J.Murray. 1948. 592 p.
7. Hansen M. *Polis. An introduction of the ancient greek city-state*. Oxford: Oxford university press, 2006. 246 p.
8. Roussel D. *Tribu et cite. Etudes sur les groupes sociaux dans les cites grecques aux époques archaïque et Classique*. Paris: Les Belles Lettres, 1976. 193 p.
9. Sealey R. *History of Greek City-States ca. 700–338 BC*. California: University of California Press, 1976. 552 p.
10. Starr G. *A History of the Ancient World*. New York-Oxford: Oxford University press, 1983. 808 p.
11. Thucydides. *History of the Peloponnesian War*. / trans. Αγγελος Σ., Αθήνα: Βλάχος, 2008. 338 p.
12. Ure P. *The Origin of Tyranny*. Cambridge: Cambridge University Press. 1921, 374 p.
13. Windelband W. *Platon*. Whitefish: Kessinger Publishing. 1900, 204 p.
14. Βάρναλης, Κ. Xenophon. *Memoirs*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος, 1939. 264 p.

² *Xenophon*. *Lacedaemonian State*. (A. Yanchevetsky, trans) Kyiv: Naykova kniga. 1980. С. 45-64.

15. Арістотель. Нікомахова етика/ Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια / пер. Ставнюк В. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
16. Белох Ю. Истрия Греции в двух томах. / пер. М.О. Гершензона. Москва: гос. публичная историческая библиотека России, 2009 – Т.1-2 915 с.
17. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. / пер. Соболевский С. Москва: Наука, 1993. 171 р.
18. Ксенофонт. Лакедемонское государство / пер. А. Янчевского. Киев: Naukova kniga, 1980. 64 р.
19. Платон. Держава. / пер. Дз. Коваль. Львів: Априорі, 2021. 355 с.
20. Платон. Діалоги. / пер. Дз. Коваль. Київ: Основи, 1999. 399 с.
21. Ставнюк В. Історія Давньої Греції. Чернівці: Місто, 2022. 552 с.
22. Ставнюк В. Становлення Афіського полісу. Київ: Аквілон-Плюс, 2005. 216 с.
23. Ставнюк В. Фемістокл і Афіни. Київ: Прайм-М, 2004. 248 с.
24. Становление и развитие раннеклассовых обществ. / ред. Курбатова Г., Фролова Э., Фроянова И. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета. 1986; 335 с.
25. Строгецкий В. Гражданский коллектив полиса. (проблемы становления и особенности развития в архаический и раннеклассический периоды) Санкт-Петербург: Изд-во СПб университета, 1995. 247 с.
26. Утченко С. Кризис и падение Римской Республики. Москва: издательство Московского университета, 1965. 281 р.

REFERENCES

1. Aristotle.(1986) *Athenaion Politeia*. (M. Chambers ed.). Leipzig: Bibliotheca Teubneriana. 84
2. Aristotle. (1957) *Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica*. Oxford: Oxford University Press. 292
3. Bourriot, F. (1976) *Recherches sur la nature du "génos": étude d'histoire sociale athénienne, périodes archaïque et classique*. [Research on the Nature of Genos. A Study of Athenian Social History – Archaic and Classical Periods, 1st-2nd Century BC.] Lille-Paris: Les Belles Lettres. 746 [in French].
4. Wallace-Hadrill, A. (Ed.). (2003). *City and Country in the Ancient World*. London: Routledge.
5. Finley, M. (1970) *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*. New York: Norton.
6. Grundy, G. (1948) *Thucydides and the History of his Age*. (Vol.1). Oxford: J.Murray.
7. Hansen, M. (2006). *Polis. An introduction of the ancient greek city-state*.Oxford: Oxford university press.
8. Roussel, D. (1976) *Tribu et cite. Etudes sur les groupes sociaux dans les cites grecques aux époques archaïque et Classique*. [Tribe and City. Studies on Social Groups in Greek Cities in the Archaic and Classical Periods]. Paris: Les Belles Lettres [in French].
9. Sealey, R. (1976) *History of Greek City-States ca. 700–338 BC*. California: University of California Press.
10. Starr, G. (1983) *A History of the Ancient World*. New York-Oxford: Oxford University press.
11. Thucydides. (2008) *History of the Peloponnesian War*. (Αγγελος Σ.,trans.) Αθήνα:Βλάχος [in Greek].
12. Ure, P. (1921) *The Origin of Tyranny*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Windelband, W. (1900) *Platon*. Whitefish: Kessinger Publishing.
14. Βάρναλης, Κ. (1939) *Xenophon. Memoirs*. Introduction, translation, comments. I–II. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος [in Greek].
15. Arystotel. (2002) *Nikomakhova Etyka [Nicomachean Ethics]*. Ηθικων Νικομαχειων. (V. Stavnyuk, trans.) Kyiv: Aquilon-Plus [in Ukrainian].
16. Belox, Y. (2009) *Ystoryia Hretsyy v dvukh tomakh [Greek history in 2 volumes.]* Moskow: hos. pablychnaia ystorycheskaia. Byblyoteka ka Rossyy [in Russian].
17. Ksenofont. (1993) *Vospomynaniia o Sokrate [Memories of Sokratis]*. (Sobolevskij S. trans.) Moscow: Nayka. [in Russian]
18. Xenophon. (1980) *Lacedaemoskoe Hosydarstvo [Lacedaemonian State]*. (A. Yanchevetsky, trans) Kyiv: Naykova kniga. [in Russian]
19. Platon. (1999) *Dialohy. [Dialogues]*. (Koval Dz., trans.) Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
20. Platon. (2021) *Derzhava [Republic]*. (Koval Dz., trans.) Lviv: Apriory. [in Ukrainian].
21. Stavnyuk, V. (2004) *Femistokl i Afiny [Themistocles and Athens]*. Kyiv: Prime-M [in Ukrainian].
22. Stavnyuk, V. (2005) *Stanovlennia Afinskoho polisy [The formation of the Athenian polis]*. Kyiv: Aquilon-Plus [in Ukrainian].
23. Stavnyuk, V. (2022) *Istoriia Davnoi Hretsii [History of ancient Greece]*. Chernivci: Misto 2022. [in Ukrainian].
24. Kurbatov, G., E.Frolov, I.Froyanov. (Ed.) (1986) *Stanovlenye y razvytye ranneklassovykh obshchestv [Formation and development of early class societies]*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta. [in Russian]
25. Strogetsy, V. (1995) *Hrazhdanskyi kollektiv polisa. (problemy stanovleniya y osobennosti razvytyia v arkhaycheskyi y ranneklassycheskyi peryody) [Civil collective of the polis. (problems of formation and features of development in the archaic and early classical periods)]* Saint Petersburg: Izd-vo spb universiteta. [in Russian].
26. Utchenko, S. (1965) *Kryzys y padenye Rymskoi Respublyky [Crisis and Fall of the Roman Republic]*. Moscow: Izd-vo moscovskogo universiteta. [in Russian]

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.10.2025

Дата публікації: 24.11.2025